

CIGÁNY, ZSIDÓ MEG A PAP, HOGY MEGCSALJON, AZON KAP... – AVAGY:

HOGYAN SZÜLETIK ÉS MŰKÖDIK A NYELVI SZTEREOTÍPIA*

FORGÁCS TAMÁS

0. Bevezetés
1. Az előítélet és a sztereotípi fogalma
2. Sztereotip nyelvi klisék
- 2.1. Az etnosztereotip klisék osztályozása
3. Négerék és zsidók – cigányok és zsidók
4. Szociológiai kitekintés
5. Összegzés

Mottó:

Ami földhözragadt, tevékenységeim színpadához láncolt valómat illeti, bevallhatom, hogy nagyon is érzem az embereket megosztó nemzeti és egyéni különbségeket... Őszintén szólva nem vagyok egyéb egy előítélet-nyalábnál, mely szerető és utálkozó érzések szövevénye. Valójában rokonszenvek részvétlenség és ellenszenvek rabja vagyok.

Charles Lamb

0. Bevezetés

Konferenciánk témája nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. Ehhez szorosan kapcsolódik az itt élő népek és etnikai csoportok érintkezése is, beleértve ebbe a népcsoportoknak az egymásról alkotott véleményét, egymás iránti rokonszenvét, illetve azok pszichoszociális és verbális megnyilvánulásait. Ezek közé tartoznak a címben is jelzett *csehül van, tótágast áll, cigánykodik* kifejezések, de olyan ítéletet – többnyire előítéletet – megfogalmazó proverbiumok is, mint *Adj a tótnak szállást, kiver a házadból; megvan, mint a zsidó fontja* 'félig-meddig van meg'; *Zöld lovat, okos oláhot látni ritkaság* stb. Előadásom célja ennek a sok tekintetben kényes, hiszen népcsoportok érzékenységét sértő, s a magyar nyelvtudományban – talán ezért is – meglehetősen elhanyagolt témakörnek a vizsgálata. Az elméleti kérdések, így az előítélet és a sztereotípi fogalmának és a sztereotípiák keletkezési és hatásmechaniz-

---

*A dolgozat a 10. Élőnyelvi Konferencián (Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében, Bécs, 1998. szeptember 2–5.) elhangzott előadásom tanulmányá bővített változata.

musának rövid összefoglalásán túl be kívánom mutatni a magyar nyelvben manifesztálódott etnosztereotip nyelvi klisék közül a legismertebbeket, egyben feltárni az ezekben az egyes etnikai csoportokhoz rendelt fő tulajdonságokat, valamint ezeket a tulajdonságeggyütteseket egybevetni egyrészt az Amerikában élő néger- és zsidóellenes sztereotípiákkal, másrészt a Lendvay Judit által 1996-ban publikált, a magyarok nemzeti előítéleteit kutató szociológiai felmérésből elének táruló képpel.

1. Az előítélet és a sztereotípiá fogalma

Az előítélet Allport 1977: 38 meghatározása szerint „valamely személlyel szemben érzett idegenkedő vagy ellenséges attitűd, amelynek alapja pusztán annyiban van, hogy az illető személy egy adott csoporthoz tartozik, és ennek következtében feltételezik róla, hogy a csoportnak tulajdonított negatív vonásokkal ő is rendelkezik”. Az előítélet egyik fő forrása az emberi elme egyik legköznapiabb fogása: a túláltalánosítás. Erre azért kényszerülünk, mert az élet túlságosan rövid, a gyakorlati alkalmazkodás követelményei viszont olyan hatalmasak, hogy csak csoportosítva tudjuk eldönteni, jók vagy rosszak-e azok a dolgok, amikkel szembekerülünk. Rászorulunk a készen kapott, elnagyolt, bár széles és durva skatulyákra. Különbséget kell persze tennünk az egyszerű tévedésen alapuló előzetes ítéletek és a valóságos előítéletek között: az előbbiek csak akkor válnak előítéletté, ha az újonnan feltárt ismeretek nem képesek változtatni rajtuk. Az előítéletek különböző szociális csoportok ellen irányulhatnak: gondoljunk csak a férfi- vagy nőellenes sztereotípiákra vagy a fiataloknak az idősebb nemzedék konzervatívizmásával, ill. az idősebbeknek a fiatalok lustaságával vagy erkölcsi romlottságával kapcsolatos előítéleteire. Az előítéletek jelentős része azonban népcsoportokra vonatkozó etnikai előítélet, melyet Allport így határoz meg: „Az etnikai előítélet hibás és rugalmatlan általánosításon alapuló ellenszenv. Megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre is juthat a viselkedésben. Irányulhat egy-egy csoport egésze, de egyetlen egyén ellen is azon az alapon, hogy az illető a szóban forgó csoport tagja” (uo. 40). Az előítéletben jelen kell lennie egy kedvező vagy kedvezőtlen érzelmi viszonyulást kifejező **attitűd**nek, melynek egy túláltalánosított (tehát téves) **nézet**hez kell kapcsolódnia. Az előítéletes nyelvi kifejezésekben egyszer az attitűd-elem, másszor a nézet-elem fejeződik ki, mint a következő mondatpárok első, ill. második tagjában is:

Ki nem állhatom a cigányokat.

A cigányok dologkerülők és piszkosak.

Nem szeretném, ha a házunkban kínaiak laknának.

A kínaiak ravasz és ügyes kereskedők, de sok köztük a veszélyes bűnöző.

Az előítélettel nagyon közeli rokonságban van a **sztereotípiá** fogalma. Maga a **sztereotípiá** kifejezés a nyomdászatban alakult ki, itteni jelentése: ‘magasnyomó nyomóforma-másolatok előállítás (matricába öntött fémből vagy műanyagból)’. Ennek az eljárásnak az eredményei a nyomdai szedésről vagy kliséről készült másolatok (sztereotípek), amelyek további kiadások vagy nagy példányszámok nyomtatására szolgálnak. A **sztereotip** mint melléknév köznyelvi értelemben is használatos, a jelentése: ‘változtat-

lan, állandóan ismétlődő, elkoptatott (pl. kifejezés)'. A sztereotípiá fogalmát más tudományok is alkalmazzák, a pszichológiában 'motorikus és nyelvi folyamatok megszilárdult formái' jelentésben például már a XIX. század óta használatos. A társadalomtudományokban egy amerikai újságíró, Walter Lippmann alkalmazta először. Szerinte a sztereotípiák az adott kultúrkör által előre gyártott koncepciókat fejeznek ki, amelyeket az egyes ember átvesz és amelyek segítségével látja és értelmezi a világot (vö. Lippmann 1922: 81). A sztereotípiá tehát olyan gondolati műveletként értelmezhető, amely „egyrészt a megismerés időbeli, térbeli kiterjesztését szolgálja, másrészt a külvilágból érkező számtalan információ és jel feldolgozásához szelekciós szempontokat, értelmezési szabályokat kínál, elősegítve ezzel a jelentés kialakulását” (Lendvay 1966: 120).

Azóta a társadalomtudományokban némiképp leszűkült a sztereotípiá fogalmának értelmezése, s egyre inkább egymással interakcióban lévő különböző eredetű embercsoportok feltűnő és tipikus vonásainak szöveges vagy képi (karikatúra) kifejezését értik rajta, azaz a sztereotípiá nem más, mint egy szociális csoportról alkotott verbális vagy képi elképzelés.

A sztereotípiák fő funkciói röviden a következőképpen foglalhatók össze:

- a **gondolkodás ökonómiaja**;
- **orientáció a világban és**
- a **védekezés funkciója**.

A gondolkodás ökonómiajának funkciója az emberek kényelemszeretetéből fakad. Természetesen a túlzottan leegyszerűsítő gondolkodás azzal a veszéllyel járhat, hogy az egyén a világot már csak tipizálva érzékeli és a környezetét pusztán néhány sémára redukálva fogja fel (vö. Wenzel 1978: 20).

Az orientációs funkció kétféleképpen értendő: egyrészt az egyén a sztereotípiák segítségével könnyebben igazodik el a világban, másrészt viszont saját magának a külvilágban elfoglalt helyét is könnyebben méri fel (szokás a sztereotípiák elválasztó és integráló funkciójáról is beszélni. Manz 1968: 16 kiemeli még, hogy a sztereotípiák erősítik a csoportok összetartását és a csoporttal való azonosulást, azaz egyik funkciójuk a „mi”-érzés és az integráció erősítése.

A sztereotípiák segítségével szociális csoportok választódnak el egymástól. Ennek értelmében beszélhetünk a saját csoportról (in-group) és az idegen csoportról (out-group). A saját csoporthoz, amelyhez mi magunk is tartozunk többnyire pozitív előítéleteket rendelünk, míg az idegen csoporthoz többnyire negatívakat. Amint Adorno is mondja: „Wir hassen unsere Feinde so sehr, wie wir uns lieben” [Annyira gyűlöljük ellenségeinket, amennyire magunkat szeretjük] (idézi Weiss 1990: 59).¹

---

¹Hogy milyen jelentős különbség van ún. auto- és heterosztereotípiák, azaz a saját csoportunkra (in-group) és a más csoportokra vonatkozó (out-group) sztereotíp nézetek között, azt nagyon jól bizonyítja a Lendvay (1996) által publikált felmérés eredménye is, amely szerint a magyarok esetében a jellemzőknek vélt tulajdonságok közül kilenc-tíz, az osztrákoknál hét, a szlovákoknál és a lengyeleknél négy-négy, a románoknál egy kettő volt pozitív. Eszerint pl. a magyarok leginkább vendégszeretők, barátságosak és szor-

Itt válik jól láthatóvá a sztereotípiák védekező funkciója: a sztereotípiák felhasználhatók a saját csoport image-ének – egyúttal a saját image-ünknek is – a védelmére. Ha az egyén egy csoport tagjaként veszélyeztetettnak érzi saját image-ét, félelme agresszív védekezési stratégiákra készítheti, különösen verbális agresszió formájában. A sztereotípiákban való beszéd tehát a hiányzó identitástudat kifejeződése is lehet. Mint Wenzel (1978: 53) megjegyzi, pszichikai oldalról nézve az előítéletek és sztereotípiák funkciója az én gyengeségének a kompenzációja, ill. a bűnbakkeresés.

A sztereotípiák fogalmának nyelvtudományi fölhasználása igazából Uta Quasthoff 1973-ban megjelent *Soziales Vorurteil und Kommunikation – Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps* című értekezésével indult meg. Szerinte a sztereotípiák csoportokra vagy ezek tagjaira vonatkozó nézetek verbális kifejezése. Logikailag ítéletként jelentkezik, nyelvészetileg mondatként írható le. Jellemző, hogy egy csoport tagjait valamilyen leegyszerűsített, túláltalánosított tulajdonsággal ruházza fel. Később (1987: 786) hozzáteszi még a definícióhoz, hogy a sztereotípiának közkeletűnek, széles körben ismertnek kell lennie.

Ha most összevetjük Quasthoff meghatározását a fentebb az előítéletről írottakkal, akkor azt látjuk, hogy meghatározása alapján csak a nézet-típusú és mondatformájú előítéletek tartoznak a sztereotípiák közé. Ez azt jelenti, hogy *A cigányok dolgotyűző* típusú mondatok sztereotípiának minősülnek, hiszen ítéletek, s egy nézetet testesítenek meg, míg az *Utálom a cigányokat* típusúak előítéletesek, de nem sztereotípiák, hiszen nem nézetet, hanem attitűdöt, beállítódást testesítenek meg. Eszerint tehát a *(piszkos) cigány* vagy *(mocskos) zsidó* típusú sértő megszólítások nem minősülnek sztereotípiának, hiszen ezek is csak egy attitűd, egy (többnyire ellenszerves) érzés ('nem szeretem ezt az embert') megnyilvánulásai, de nem ítéletek. Ugyancsak nem sztereotípiák Quasthoff szerint az olyan (többnyire némi lebecsülést, elutasítást kifejező) etnonimák, mint *fritz*, *sváb*, *tokos*, *labanc* 'német', *krobód* (< *Kroate* 'horvát'), *digó* 'olasz', *nigger* 'néger', *polyák* 'lengyel', *brazil* 'cigány' stb., hiszen ezekben is csak az előbbi attitűd fejeződik ki, de nem ítéletek, és hiányzik belőlük a predikatív mozzanat is. Ebben a vonatkozásban azonban Quasthoff látszólag olyan tiszta sztereotípiafelosztása kérdéseket is felvet. Peter Grzybek (1988: 16) is rámutatott már arra a problémára, amely abból származik, hogy a népcsoportokra utaló nagyszámú gúnynevek között találunk olyanokat, amelyek egyszavasak ugyan, de alapjuk mégiscsak egy ítélet (pl. a német *Spaghettifresser* 'olasz' (tkp. 'spagettizabáló'), *Kümmeltürke* 'török' (tkp. 'köménytörök') és olyanokat, amelyekben valóban csak egy attitűd fejeződik ki, mint pl. *sváb*, *nigger*, *digó*, *polyák*, de ilyen *zsidó* vagy a *cigány* is, (nem véletlenül alakult ki a magyarban az ilyen sértések kifejezésére a *(le)zsidóz*, ill. a *(le)cigányoz* ige).² Csak-

---

galmasak, míg pl. a románok barátságatlanok, ellenszenvese, megbízhatatlanok, lusták és buták (l. később is).

²Ez is mutatja, mennyire ez a két csoport áll hazánkban az etnikai előítéletek középpontjában: nincs (vagy csak alkalmilag hozható létre) például *letótoz*, *leolához*, *lesváboz* igénk, (később erre még visszatérünk). Ezeket a főnévi értékben használt etnonimákat Allport (269–70) elsöprő erejű nyelvi címkének

hogyan ezek között is számos olyan van, amelyben eredetileg ítélet fejeződik ki, de ez az idők során a motiváció elhomályosulásával feledésbe merült. Így például *nigger* ma csupán elutasító attitűdöt fejez ki, eredetileg azonban az elnevezés (a német közvetítésű *négerrel* együtt) az illető bőrszínére utalt (< lat. *niger* 'fekete'), s ezáltal ítéletet tartalmazott, akárcsak a magyarba szláv közvetítéssel bekerült *német* (< szl. *немец* 'néma'), melyet a szlávok azért ragasztottak a szomszédságukban élő germán népekre, mert nem értették beszédjüket. Ugyanígy jöhetett létre a franciában a németek gúnyneveként használt *boche* (< *caboche* 'békaporonty', ill. *tête de boche* (= *tête de bois*). Kevésbé bizonyos, de a németek elnevezéseként a magyarban is élő *sváb* (< ném. *Schwab*, *Schwabe*), mely *švába* alakban a szerbben és a horvátban is megvan, eredetileg talán arra is utal, hogy az illető egy *Schabè*, azaz *svábbogár* (vö. Eismann 1994: 87). A *cigány* név eredete ugyan bizonytalan, de van olyan etimológiája, amely szerint ennek a háttérben is negatív előítélet húzódik meg. Ismeretes, hogy ez nem a csoport önelnevezése, hiszen ők magukat *rominak* (< *rom* 'ember') nevezik. A *cigány* elnevezés a görögből terjedt el, mégpedig a *τσιγγάβος*, *ἀτσιγγάβος* kifejezésekből, amelyeknek az eredeti jelentése Kretzenbacher (1988: 74) szerint 'tisztátalan, nem értendő' lehetett.

A demotiválódás összefügghet azzal, hogy az illető kifejezés kölcsönszóként kerül az adott nyelvbe, így eleve nem motivált, de azzal is, hogy a morfológiai tagoltság megváltozik, például jelentéstapadás történik, ezáltal a motiváltság csökken. Feltehetően így lett a *Spaghettifresserből* a németben az olaszok gúnyneveként használt *Spaghetti*, de ilyesféle folyamat eredményeként jöhetett létre a magyarban a németek megjelölésére alkalmazott *sobak* is, amelyben ugyan egyesek a *sváb* valamiféle származékát látják, de feltehetően inkább a TESz. III: 638 véleményét fogadhatjuk el, miszerint „ez valószínűleg a ném. *schwachköpfig* 'buta, együgyű' részfordításaként keletkezett *sobakfejű* 'ua.' összetételből vonódott el, s gúnynévként kezdték alkalmazni a svábokra”.

2. Sztereotip nyelvi klisék

Quasthoff főként a parole szintjén foglalkozik a nyelvi előítéletekkel, azaz a megnyilatkozás részeként születő sztereotípiákat vizsgálja. Vannak azonban olyan sztereotípiák is, amelyek a langue síkján is realizálódnak. Míg az előbbieket csupán szociális klisének nevezhetjük, az utóbbiak már nyelvi klisék is egyben, hiszen ezeket nem produkáljuk, hanem egységként reprodukáljuk. A két fenomen különbségét leginkább talán a sztereotip nézet, azaz **kulturális sztereotípiá** (nem rögzült nyelvi forma, pl. *A zsidók uralják a bankszakmát*), illetve **nyelvi sztereotípiá** (rögzült nyelvi forma:

---

nevezi, egyben felhívja a figyelmet arra is, hogy az elsópró erejű címkék meggyengülnek, ha főnevekből jelzővé alakulnak át. Ha *zsidó tudósról* vagy *cigány tanárról* beszélünk, akkor arra hívjuk fel a figyelmet, hogy más szempontok alapján ugyanolyan jogos a csoportosítás, mint az etnikai szempontú kategorizálás. Azaz ha Orsós Katalint nemcsak cigányként, hanem tanárnőként is emlegetjük, akkor már legalább két tulajdonságáról tudunk, kettő pedig több mint egy, és pontosabb is. Allport ezért azt a tanácsot adja, próbáljunk meg jelzős szerkezetekben beszélni az egyes személyek etnikai hovatartozásáról, ne csak a főnévi címkéket használjuk

szavak, frazémák, parömiumok, pl. *sváb, tótul nevel 'sír', Adj a tótnak szállást, kiver a házadból*) különbségtétellel lehetne kifejezni (vö. Eismann 1994: 86 is). Ez egyben lehetővé teszi Quasthoff sztereotípiá-fogalmának modifikálását is: a nyelvi sztereotípiá fogalmának nem szükségszerű kritériuma a mondatértékűség, azaz nem mondatértékű, de egységként reprodukált nyelvi klisék is beletartozhatnak a fogalomkörbe.

Sztereotip megállapítások természetesen nemcsak népcsoportok tagjairól alkothatók, gondoljunk csak a nőkkel kapcsolatos számtalan frazémára (pl. *Amit az ördög végbe nem vihet, vén asszonyra bizza*), az egyes foglalkozási csoportokra vonatkozó sztereotip proverbiumokra (pl. *Igen tud varga lovat patkolni*) vagy a rendőröket, az anyósokat, a szőke nőket (Blondinen), de akár az Opel Manta tulajdonosokat gúnyoló viccekre. A *csehül van*-féle kifejezések szempontjából azonban csak az úgynevezett etnosztereotípiák érdekesek számunkra. Ezeket az irodalom többféle elnevezéssel illeti, pl. *blason populaire, ethnic slur, Ethnostereotyp, Ethnophaulismus* (vö. Eismann 1994: 88–9).³ Lássuk, milyen módon lehet ezeket osztályozni!

2.1. Az etnosztereotip klisék osztályozása

A magyarban eddig nem történt komolyabb kísérlet az etnosztereotip klisék részletesebb elemzésére. Ebben bizonyára szerepe van annak is, hogy – mint a bevezetőben említettem – a tematika kényes, sértheti egyes népcsoportok érzékenységét. Eismann (1994: 82) is leírja annak a bolgár nyelvész kolléganőnek az esetét, aki egy a szláv frazeológiával foglalkozó konferencián olyan frazémákat szeretett volna tárgyalni, amelyek más népekre vonatkozó sztereotípiákat tartalmaztak, de a szervezők nem fogadták el az előadását, mondván, hogy ezekben olyan rosszindulatú előítéletek húzódnak meg, amelyek a polgári társadalom csökevényei, s amelyek nem illenek a humanizmust, a népek barátságát és az internacionalizmus eszméjét a zászlajára tűző szocializmusba. Ezek a szocializmusban úgyis maguktól el fognak tűnni, ezért még a tudományos vizsgálatuktól is jobb volna eltekinteni.

Jellemző egyébként, hogy O. Nagy Gábor a *csehül áll* kifejezés eredete körüli vitában (erről l. részletesebben Forgács 1998: 45-50) a frazéma háttérét a politikai történelemben (a harmincéves háború csehországi pusztításai) kereső Kiss Lajossal ellentétben a más népek rovására történő gúnyolódásban véli fölfedezni a szókapcsolat eredetét, párhuzamba állítva azt más olyan idiomatikus kifejezésekkel, amelyekben ugyancsak valamely népnév fordul elő, mégpedig hasonlóképpen teljesen átvitt érte-

³A *blason populaire* elnevezés Eismann szerint először 1859-ben fordul elő Canel gyűjteményének címében (*Blason populaire de la Normandie*), de főként a Gaidoz és Sébillot által 1884-ben kiadott *Blason populaire de la France* című gyűjtemény által vált ismertté. 1863-ban egy sokféle utazó német német arisztokrata, Otto von Reinsberg-Düringsfeld Lipszében Internationale Titulaturen címmel tette közzé kétkötetes munkáját, amely a ma hetero- és autosztereotípiá terminusok szerinti megkülönböztetés szerint épül fel (1. köt.: *Was die Völker über einander sprechen*, 2. köt.: *Was die Völker über sich selbst sprechen*). Az angol nyelvű irodalomban főként az *ethnic slur* terminus terjedt el, ebben bizonyára nagy szerepe van Roback 1944-ben megjelent, s azóta szinte alpmunkává vált szótárának (*A Dictionary of International Slurs*). További munkákat illetően l. Eismann összefoglalását (1994: 88-91).

lemben (l. a címben is jelzett szólásokat). Mikor viszont arra keresi a választ, hogy mi ennek a szemléletnek az oka, azaz miért kapcsolódik ezekben a szólásokban a népvnekhez 'a szokásostól, a kívánatostól eltérő, nem rendes, nem jó' jelentés, ezt írja: „Súlyos tévedés volna abban keresni ennek az okát, hogy népünk – nem beszélve most a magát a népet is elnyomó uralkodó osztályok oktalan propagandájáról – ellenséges indulattal volt azok iránt a népek iránt, amelyeknek a neve egyes kifejezésekben a fent említett értelemmel szerepel. [...] Helyesebb nyomon járunk ellenben, ha arra gondolunk, hogy a régi világ egyszerű emberei egyrészt némi naiv önelégültséggel, másrészt pedig bizonyos természetes rátarti öntudattal egyedül azt tartották helyesnek, rendesnek, jónak, amit ők maguk megszoktak. Mindazt pedig, amit más népnél, vagy akár csak a szomszéd falu lakóinál is szokatlannak találtak, ami a hazaival ellenkezett, azt visszásnak, fordítottnak, helytelennek látták, vagy legalábbis ilyennek igyekeztek feltüntetni – persze csak tréfából, olykor a hozzájuk legközelebb állókat sem kímélő kötődés, gúnyolódás szándékával” (O. Nagy 1958: 104). Úgy gondolom, hogy a fentebb az etnikai előítéletekről írottak fényében kétségtelen, hogy a tárgyalt kifejezések szemléleti háttérének magyarázatát illetően O. Nagy érvelése nagyon „finomra” sikerült. Ebben persze bizonyára a „korszellemnek” is nem kis szerepe van, hiszen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy O. Nagy cikke 1958-ban jelent meg, amikor a proletár internacionalizmus tanításának szellemével bizonyára nem fért volna össze annak feszegetése, hogy ezekben a kifejezésekben nyelvi formába öltöztetett nemzeti sztereotípiák húzódnak meg.

Lássuk most már, hogyan lehet ezeket az etnosztereotip nyelvi kliséket osztályozni. A legtöbb ilyen jellegű külföldi kísérlet csak a felszín felől közelíti meg a kérdést, azaz csak arra figyel, hogy az illető kifejezésben megtalálható valamilyen idiomatikus értelemben szereplő népnév. Dundes (1975: 23) ezért az etnosztereotip kliséket („A slur may be a single word or phrase; it may be a proverb, a riddle or a joke”) egy funkcionális szempont alapján foglalja össze, amely egy retorikai intenciót tartalmaz: „namely, of making fun of the characteristics of selfs or others” (uo.). Eismann még jobban elmosza a kategória határait, s a fenti felszíni kategóriajegyet csupán az előítélet, sztereotípiá, önbecsülés, illetve mások becsülése címszókkal egészíti ki. Ennek alapján az ide tartozó nyelvi egységek egységes csoportként is vizsgálhatók, a nyelvi megformáltság tekintetében azonban mégis különböző alcsoportokra lehet őket bontani.

A) A legegyszerűbb állandósult nyelvi forma maga a szó, amely egységként reprodukálódik és a bonyolultabb nyelvi klisék számos ismertetőjegyét viseli magán. Mint már korábban is láttuk, számos olyan egyszavas megnevezésünk van, amely hordoz magában etnikai előítéletet, ugyanakkor nem tekinthető valódi sztereotípiának, hiszen nem nézetet, hanem a 'nem szeretem' attitűdjét hordozza magában. A fenti példákat kiegészíthetjük, hiszen különösen a cigányokra és a zsidókra még számos ilyen egyszavas, lebecsülő vagy csupán tréfás klisé használunk, pl. *dádé, dakota, etnikum, gádzsó, gipsy, füstös, kisebbség(i) kohán, more, nemzetiség(i), rézbőrű, roma* ill.

biboldó, bibsi, indián, kajmán, kóbi, másvallású, zsidrák (vö. András T. – Kövecses 1994: 59, ill. 234).⁴ Láthatjuk azonban, hogy ezek között is vannak olyanok, amelyek mai nyelvérzékünk szerint is burkolt ítéletet tartalmaznak. Például a *füstös*, amely a cigányok sötétebb bőrszínére, eredetileg talán hiányos tisztálkodására is utal humoros formában, de ugyanilyen mondjuk a *rézbőrű* vagy a *dakota* is, amelyek ezt valamivel „decensebben” teszik. Ugyanígy utal átvitt formában az *indián* a zsidók némiképp hajlott ornyergére. Mint látjuk tehát, ezek között az egyszavas elnevezések között vannak olyanok is, amelyekben csupán az attitűd-jelleg található meg (*more, kóbi* stb.), de olyanok is, amelyekben motivált formában is megvan az ítélet-jelleg, tehát ennyiben közelítenek a sztereotípiákhoz, hiszen burkoltan olyan előítéletes kijelentések bújnak meg bennük, mint *A cigányok bőre sötét, A cigányok nem tisztálkodnak rendszeren, ezért érződik rajtuk a füstszag* vagy *A zsidók orra görbe*.

Ebbe a csoportba tartoznak azok az etnikai csoportok tagjait megszemélyesítő tulajdonnevek is, amelyekkel olyan sokszor találkozunk anekdotákban vagy viccekben. A cigányok esetében ilyen a *Gazsi* (többnyire az illabiális ejtést is utánözva: *Gázsi*), a zsidók estében pedig a *Kohn* és a *Grün*.⁵

Végül ide kell sorolnunk olyan egyszavas kifejezéseket is, amelyek nem egy etnikai csoport megnevezései, de bennük mégis meghúzódik – igaz, többnyire már demotiváltan – valamilyen etnosztereotip alapjelentés. Ahogyan ugyanis a *cigányútra* (régábban *cigányutcára*) *megy, jut, szalad* kifejezésekből ugyanúgy a ‘rossz’ jelentés elemezhető ki, mint a *csehül van, áll, jár* szólásokból, hasonló a helyzet a pakliban a többihez képest fordítva álló kártyalap *zsidó* elnevezésével is, de van némi etnosztereotip jelleg talán a *franc* ‘vérbaj’ szavunk mögött is, jóllehet az etimológusok ezt elsősorban azzal hozzák kapcsolatba, hogy a szifilisz Európában elsősorban a francia csapatok hadjáratai terjesztették.

B) Az eddig felsorolt etnosztereotip klisék nem elégítik ki a nyelvi klisé hagyományos kritériumait. Nyelvi kliséen ugyanis sokan csupán az állandósult szókapcsolatokat értik, ezek meghatározásában pedig többnyire dominál az idiomatikus jelleg, illetve

⁴Allport is felhívja a figyelmet arra, mennyire erős ellenszenv tükröződik vissza megalázó csengésű gúnynevek használatának szokásában. „A „bibsi”, „nigger”, „digó” és más jelzők általában véve mély és hosszan tartó gyűlölködés termékei. Két számottevő kivételtől beszélhetünk. (1) A gyermekek gyakran ártatlanul használják ezeket a sértő kifejezéseket, mit sem tudván arról, hogy pontosan mit jelölnek, és csak halvány sejtésük van ezeknek a szavaknak a „hatalmáról”. (2) Ezeknek a jelzőknek a használata sokkal kevesebbet jelent az „alacsonyabb” osztályokba tartozó egyének ajkán, mint ha a „magasabb” osztályokba tartozó személyek folyamodnak használatukhoz. Az ő szótáruk ugyanis megfelelő mértékben hajlékony ahhoz, hogy elkerüljék ezeknek a szavaknak a használatát – feltéve, hogy valóban el is akarják kerülni” (i. m. 97).

⁵A cigányok esetében ilyen sztereotip családnév lehet a Kolompár és az Orsós, gondoljunk csak a következő viccre:

- Édesapám a Kolompár tényleg cigány név?
- Az bizony, fiam.
- Akkor, de jó, hogy minket Orsósnek hívnak.

a minimum két szó kapcsolatából való szerkezet. Ez utóbbit az eddig felsorolt példák egyike sem elégíti ki, az idiomatikusság azonban több példánkban is fellelhető, hiszen nem egynek átvitt, önmagán túlmutató a jelentése, gondoljunk a *dakota, rézbőrű*, de akár az *etnikum, kisebbségi, nemzetiségi* példákra, amelyek részben jelentésbővüléssel, részben -szűküléssel eredeti jelentésükön túlra mutatnak. Igaz ugyan, hogy nem szókapcsolatok, az etnosztereotip jelleg alapján viszont mégiscsak klisészerű a használatuk (természetesen a nyelvi klisé egy másik definíciója alapján).

A következő csoportba azonban már olyan **több szóból álló kifejezések** tartoznak, amelyek az etnosztereotip jelleg mellett már a nyelvi klisé hagyományos felfogása alapján is állandósult szókapcsolatnak tekinthetők. Annak, hogy etnonimákat tartalmazó szókapcsolatok frazémává váljanak, feltétele, hogy a szókapcsolat jelentése önmagán túlra mutasson, azaz a benne levő nép- vagy népcsoportnév túlmutasson a csoport pusztá megnevezésén. Ezért tehát például a *csehül ír* vagy *csehül olvas* szókapcsolatok nem tekinthetők sem etnosztereotipnek, sem frazémának, míg a *csehül áll* szókapcsolat már igen. Ugyanígy a *tótágast áll*, amelyben a kézen álló ember és az edénytartó *ágas* fordított képére utal a népnév: a *tót ágas* nem olyan, mint lennie kellene, hanem pont a fordítottja, amint a *cigányútra megy, szalad* esetében sem valóságos cigányok lakta útról van szó, hanem 'rossz, helytelen' útról. Ugyanígy az *ez nekem kínaiul van* kifejezés esetében sem valóban kínai nyelvű szövegről van szó, hanem arról, hogy 'semmit sem értek belőle', akárcsak az ugyanilyen jelentésű német *das sind für mich böhmische Dörfer* esetében. Hozzá kell persze tennünk, hogy – jóllehet az etnosztereotip frazémák szinte mindig tartalmazzák az illető népcsoport nevét is – lehet azért köztük olyat is találni, amely e nélkül utal a csoportra, mint pl. az egyszavas *füstöshöz, rézbőrűhöz, dakotához* hasonlóan a cigányok sötétebb bőrszínére utaló *nem idén / szoláriumban / tengerparton barnult* szólások, vagy a zsidók humoros *egyiptomi székely* elnevezése.

További etnosztereotip szólások (a teljesség igénye nélkül, az egyes etnikai csoportok szerinti csoportosításban)⁶:

cigányt szapul (szerecsent mos) 'hiábavalóságot művel'

cigány módra esküszik 'hamisan esküszik'

hat cigány is megesküdnék rá 'nem igaz'

cigány lakodalom 'nincs se ennivaló, se innivaló'

sok cigány beszéddel él 'sokat hazudik',

cigánysátor alatt született, cigányüllőn kalapál, cigánysátorban árul 'hazudozik'

cigánykanállal eszik 'ravasz'

görögül nevet 'sír'

⁶Az etnosztereotip frazémákat O. Nagy Gábor (1976) és Margalits Ede (1897) gyűjteményeiből közlöm.

tótul nevet 'sír'
tótul szól '(edényféle) eltörik'
fele német, fele tót 'hitvány';
féltökű tót 'hitvány';
tót álnokság 'alázkodás';
tót vászon, tót lepedő 'goromba',
vörös hajú tót 'álnok'
tót zefír 'fing'

zsidóban bízik 'ostoba',
zsidóval találkozott 'szerencsés';
becsületes ember, ha zsidó nem volna

A szólások alcsoportját képezik a **szóláshasonlatok**. Ezek között az előbbi csoportnál is nagyobb arányban találunk olyanokat, amelyek a hasonlításban valamilyen etnosztereotip kitételrel élnek.

alkuszik, mint a cigány a lóra;
biztatja, mint cigány a lovát 'üres ígéretéssel akar vkit rábeszélni vmire;
sóhajtozik, mint a kárvallott cigány;
féltözött nagy cifrán, mezítláb, mint a cigány;
győzi szóval, mint a cigány füttel 'sokat beszél, de keveset cselekszik';
nem szokta, mint a cigány lova a szántást;
megszokta, mint a cigány lova a koplalást /a rakoncát;
mezítelen, mint a cigánygyerek;
olyan fehér, mint a cigánytúró 'teljesen fekete';
reá tódul, mint a köpüre a rajkó;
megszokta, mint cigány a füstöt;
halogatja, mint cigány az akasztást;
él-hal érte, mint cigány a veres nadrágért

összement, mint a tót orgona;
helyben van, mint a tótgaraboly 'nincs a helyén';
erőtlen, mint a tót kaszás;
nekimegy, mint tót ökör a ködnek 'meggondolás nélkül vág neki egy feladatnak;
semmi se lett belőle, mint a tót fiából;
szuszog, mint a tót bocskor;
úgy áll a szája, mint a tót kalendárium 'ferdén'

spekulál, mint zsidó az üres boltban;
alkuszik, mint zsidó a gyapjúra;
erős, mint a zsidó vallás;
hamis, mint a zsidó fontja;
megvagyunk, mint a zsidó fontja 'félig-meddig';

élelmes, mint a zsidó;
fél, mint zsidó a keresztől;
fel és alá jár, mint zsidóban a savó;
ravasz, mint a görög zsidó

cifra, mint a rác oltár,
nincs hite, mint a rácnak;
szemérmes, mint a rác menyasszony

ordít, mint az orosz az ólban

úgy él, mint egy török basa 'nagy jómódban él';
iszik, mint a berényi török

erős, mint az oláh ecet 'gyenge';
nyikorog, mint az oláh szekér,
otthagyja, mint szent Pál az oláhokat

hosszúra nyúlik, mint a német litánia;
nincs, mint a németnek gatyája;
kopasz, mint a német ajak;
iszik, mint a bécsi német

kérkedő, mint a lengyel;
búsul, mint a lengyel

C) Végül, de nem utolsósorban, etnosztereotip közmondásokat mutatunk be. A közmondások esetében már a sztereotípiá Quasthofftól idézett definíciójának azon kritériuma is teljesül, hogy mondatformájúak, s ítéletet tartalmaznak. Ráadásul Quasthoff szerint a sztereotípiá logikai alapformája az implikáció, márpedig ha Kanyó Zoltán (1981: 160kk.) meghatározására gondolunk, a közmondásoknak is ugyanez a logikai alapsémájuk. A közmondások mellett néhány ugyancsak mondatformájú, de nem ítéletet tartalmazó szituációs replika, ill. csúfoló is helyet kapott ebben a részben.

Ritka cigány hazugság nélkül;
Verbuválónak, cigánynak, kalmárnak nem kell hinni;
Cigány jobbágy, galamb majorság nem nagy gazdagság;
Nem kell cigányt lopásra tanítani;
Eb a cigány csere nélkül;
Nem szokta a cigány a szántást;
Cigánytól szenet, macskától hájat bajos venni;
Cigány is a maga lovát dicséri;
Nem szokta a cigány a szántást;
Cigány is addig szoktatta a lovát a koplaláshoz, míg belé nem döglött;
Riktáj ('igazodj') cigány, jön a király!

*Oláh csak sülvé jó (akkor is a fene egye meg);
Zöld lovat, okos oláhot látni ritkaság;
Oláh után szokik a disznó*

*Szász emberség szalmatűz, nem sokat ér.
Nem félti német a gatyáját;
Gyermekre madarat, vénemberre ifjú menyecskét, németre bort ne bízz*

*Ritka tót sztrela ('istennyila', káromkodás) nélkül;
Czo fel lószar, légy tóttá!;
Adj a tótnak szállást, kiver a házadból.*

Rossz szomszédság török átok

Félre zsidó, jön a paraszt!

Félre német, jön a magyar!

Cigány, zsidó meg a pap, hogy megcsaljon, azon kap.

Három görög, három török, három zsidó – kilenc pogány.

Zsidó jobbágy tár kincs, tót jobbágy zsíros konyha, magyar jobbágy pörlő társ.

3. Négerek és zsidók – cigányok és zsidók

Allport az előítéletről írott monográfiájának egyik fejezetében bemutatja az amerikai lakosságnak a négerekre, ill. a zsidókra vonatkozó sztereotip nézeteit. Eszerint a négerekre vonatkozó főbb sztereotípiák a következők:

- alacsonyabb rendű gondolkodás
- babonásság
- muzikalitásra való hajlam
- lustaság és hangoskodás
- a fehér többséget fenyegető magas szaporulat
- cifra és rikító öltözékek szeretete
- primitív erkölcsi érzék
- késelésre és borotvás merényletekre való hajlam
- túlzott magabiztosság

A zsidóknak tulajdonított főbb vonások:

- ravaszak
- pénzsóváarak, szorgalmasak
- kapzsiak
- értelmesek
- törekvők
- alattomosak
- családszeretők
- kitartók

- beszédeselek,
- erőszakosak,
- nagyon vallásosak⁷

Ezek után Allport egy érdekes körülményre hívja fel a figyelmet. „A négerellenes és az antiszemita sztereotípiák mintha kiegészítenék egymást. Bettelheim és Janowitz hívta fel a figyelmet arra, hogy a négereket kéjhajhászással, lustasággal és agresszivitással vádolják. A zsidókkal szemben az a kifogás, hogy okosak, csálnak, törtető és tisztességtelen úton jutnak céljukhoz. A szerzők felszólítanak, hogy nézzünk magunkba. Milyen bűnös tulajdonságokat látunk saját magunkban? Bűneink egyik része a testhez tartozik. Küzdenünk kell kéjhajhászásunk, lustaságunk és agresszivitásunk ellen. Ezeket a rossz tulajdonságokat testesítjük meg a négerben. Másrészt harcolnunk kell gőgünk, csalásra való hajlandóságunk, ellenőrizetlen egoizmusunk és csillapíthatatlan érvényesülési vágyunk ellen is. Ezeket a rossz tulajdonságokat viszont a zsidókban testesítjük meg. A néger „öszön-énünk” hatásait tükrözi vissza, a zsidó a „felettes-én” (a lelkiismeret) szabta korlátozások fölött érzett lelki furdalásunk tükre. A két csoporttal szemben érzett szembenállásunk és vádaskodásaink saját természetünk rossz tulajdonságainak a szimbolizációja. Bettelheim és Janowitz a következőket írja:

A pszichoanalitikus értelmezéssel összhangban megállapítható, hogy az etnikai szembenállás az elfogadhatatlan belső indítékok kivetítése a kisebbségi csoportokra.

Az elméletet azzal a megfigyeléssel kívánják a szerzők alátámasztani, hogy Európában, ahol nincs néger kisebbség, a zsidókat vádolják kéjhajhászással, tisztátalansággal és erőszakossággal. Amerikában a négerekben testesítették meg ezeket a vonásokat, mert a zsidókra ebben a vonatkozásban nem volt *szükség*. Az amerikaiak sajátosabb képet rajzolhattak a zsidókról, mely a „felettes énnel” kapcsolatos vonásokon, a törtetésen, a gőgön és az agyafúrtságon alapult.

Bizonyos tekintetben tehát kézenfekvő, ha a négereket és a zsidókat egymást kiegészítő célpontoknak tekintjük. Ennek a két csoportnak a révén rossz tulajdonságaik java részétől megmenekülhetünk, az egyik csoport a „testi” bűnöktől, a másik pedig a „lelki” rossztól menekít meg bennünket. A zsidókat azért lehet gyűlölni, mert kevesen vannak és okosak, a négereket pedig mert sokan vannak és buták. Társadalmunkban ugyan sokféle egyéb előítélet is van, de kétségtelen, hogy a négerellenes és az antiszemita előítéletek vannak túlsúlyban. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a négerellenes előítéletek adják az oroszlánrészt. Talán azért, mert a test bűnei olyan számosak?” (Allport 1977: 295-6)

Ha megvizsgáljuk a fentebbi magyar sztereotípiákat, azt látjuk, a kép kísértetiesen hasonló ahhoz, amit Allport Amerikában tapasztalt, azzal a különbséggel persze, hogy nálunk a cigányokat kell behelyettesíteni a néger helyébe. A kérdést tovább

---

⁷Az is mutatja az előítéletek erősségét, hogy a zsidók számos pozitív tulajdonságát elismerjük, mégis erősebb a negatív, az elutasító attitűd. Erre Allport is több példát említ (pl. 95, 284-5), de bizonyítékul idézhetjük a következő sztereotíp klisé is Margalitól (764): *Becsületes ember, ha zsidó nem volna.*

árnyalja az a megfigyelés, hogy „Európában, ahol nincs néger kisebbség, a zsidókat vádolják kéjhajhászással, tisztátalansággal és erőszakossággal”. Úgy tűnik tehát, hogy Bettelheim és Janowitz megfigyelése inkább csak Európának arra a felére igaz, ahol ugyan nincs néger kisebbség, de nincs jelentősebb roma népesség sem, azaz Nyugat-Európára. Kelet-Európában azonban, de legalábbis hazánkban, ahol jelen van egy a négerrekhez hasonlóan a társadalom perifériáján élő kisebbség, a cigányság, Amerikához hasonlóan nincs szükség a zsidókra, hogy „a test bűneit” rájuk ruházzuk, s a cigányok válnak az ilyen tartalmú előítéletek céltábláivá. Azaz a cigányok Kelet-Európa négerrei. Ha összehasonlítjuk a rájuk vonatkoztatott sztereotípiákat az imént a négereknek tulajdonított vonásokkal, nem lehet nem észrevenni a hasonlóságot.

4. Szociológiai kitekintés

Végezetül tegyünk még egy rövid kitérőt. Lendvay Judit egy 1996-ban megjelent hosszabb tanulmányában (A nemzetben való gondolkodás két fő típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiák) bemutatja a magyar lakosság etnikai sztereotípiáira vonatkozó két (1987-ben, ill. 1992-ben készített) szociológiai felmérés eredményeit. Ebben ugyan a zsidókra vonatkozó sztereotípiák nem szerepelnek (jóllehet a zsidók ma is az előítéletes gondolkodás egyik fő „célcsoportját” képezik), ám a magyarokra, a cigányokra, az osztrákokra, szlovákokra, a románokra és a lengyelekre vonatkozó nézetek igen, sőt a tulajdonság-konfigurációkat a tulajdonságok közötti korrelációk alapján modellezi is a szerző. A korrelációk alapján a magyarok és a cigányok tulajdonságainak két konfigurációja körvonalazódott: a magyarok esetén az egyik pozitív, a másik negatív (műveltek és tiszták – kétszínűek és önzők), a cigányokat tekintve mindkettő negatív attribútumokat gyűjt egybe (élősködők, lusták, piszkosak – önteltek, önzők). Az 1992-es vizsgálat adataiból is hasonló konfigurációkat lehetett modellezni, de nőtt a kapcsolódások száma: a magyarok esetében négy pozitív, valamint három negatív; a cigányok esetében egyrészt kilenc, másrészt két negatív tulajdonság kapcsolódott külön-külön egybe. „A kilenc kapcsolódás az előítéletes image-szerveződést példázza: magja két tulajdonság – a „lusta” és az „élősködő” –, amelyekhez öt-öt másik negatív tulajdonság kapcsolódik” (i. m. 128-9). Hasonló a helyzet a románok esetében is: itt tíz negatív tulajdonság kapcsolódik egymáshoz, a konfiguráció magja három tulajdonság – a „buta”, az „ellenszenves” és a „megbízhatatlan” –, amelyek öt, ill. négy-négy másikhoz kapcsolódnak. Ezzel szemben a szlovákokra és a lengyelekre vonatkozó tulajdonság-konfigurációk a pozitív elfogultság vázát szemléltetik: mindkét etnikum esetében a központi tulajdonság-magok a „vendégszeretet” és az „okosság”, amelyek négy, ill. három másik pozitív tulajdonsághoz kapcsolódnak. Az osztrákok esetében az alapvetően pozitív tulajdonságok korrelációs szövete laza (azaz a kapcsolódások száma kevés, szorosságuk nem túl nagy), így a tulajdonság-konfigurációk az image-szerveződésnek egy másik alapformáját mutatják: az elfogultságmentes, laza szövetűt, szemben a többi népcsoportra vonatkozó pozitív, illetve negatív elfogultságra utalóval.

Ha most ezt a Lendvay-féle felmérésekből kirajzolódó képet összevetjük az általunk korábban vizsgált etnosztereotip klisékből elénk táruuló képpel, számos azonossá-

got, de több különbséget is felfedezhetünk közöttük. Az egyik, hogy a szlovákok megítélése – úgy tűnik – jobb lett ahhoz képest, ami a nyelvi klisékből élénk tárult. A tótok megítélése ugyan régen sem volt egyértelműen negatív (gondoljunk csak például a *Zsidó jobbágy tár kincs, tót jobbágy zsiros konyha, magyar jobbágy pörölő társ* proverbiumra, amely a tótok szorgalmát, munkabírását egyértelműen elismeri), de azért többnyire inkább gúny és megvetés tárgyai voltak (pl. *Semmi se lett belőle, mint a tót fiából, Czo fel lószar, légy tóttól!*; *Adj a tótnak szállást, kiver a házadból*), s a Lendvay munkájában (1996: 126) felsorolt tulajdonságok (vendégszerető, barátságos, segítőkész, rokonszenves, vidám, okos, bátor, művelt, tiszta, megbízható) nem nagyon olvashatók ki a tótokra vonatkozó szólásainkból és közmondásainkból. Ebben persze szerepet játszhat az is, hogy a *tót* népnév kezdetben nem pusztán a szlovákokra, hanem a magukat *slovéne* néven nevező szláv népekre vonatkozott, így a kaj-horvátokra és szlovénekre is, s csupán a XIX. században szűkült le jelentése a szlovákokra (vö. TESz. III, 952), de az is oka lehet a pozitívabb megítélésnek, hogy a Trianon után létrejött határok értelmében a korábban magyarországi kisebbségként élő szlovákok túlnyomó része (Cseh-)Szlovákia többségi nemzetévé vált, s csak kisszámú csoportok maradtak meg magyarországi kisebbségként, ezáltal pedig csökkent a két nemzetiség (magyar és szlovák) közti szorosabb interakció, illetve konfliktus lehetősége, amin még tovább javíthatott a szocialista propaganda a proletár internacionalizmusról, de talán még ennél is inkább a Magas-Tátrába irányuló turizmus pozitív hatása. Ennek az elképzelésnek ellene szólhat persze némiképp az, hogy a románok túlnyomó többsége is új államalakulatban él, mégis rendkívül rossz a megítélésük (Lendvay adatai: barátságtalan, két-szinű, megbízhatatlan, ellenszenves, buta, piszkos, műveletlen, lusta, élőszködő, erőszakos). Ez különösen azért érdekes, mert a szólásgyűjteményekben található etnosztereotip nyelvi klisék sokkal nagyobb számban vonatkoznak a tótokra, mint a románokra, tehát korábban inkább a tótok voltak a két nemzetiség közül az előítéletes gondolkodás céltáblái. Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy bár számszerűleg jóval több sztereotip klisé vonatkozik a tótokra, azok kevésbé bántóak, mint a románokra (oláhokra) vonatkozók. Ráadásul a románokkal az ott élő nagyszámú magyar kisebbség mostoha sorsa miatt már a szocialista érában is viszonylag kiéleződött a szembenállás, nem volt meg még az a proletár internacionalizmusra alapozott látszat-egyetértés sem, mint Csehszlovákia fennállásáig a szlovákokkal. Szlovákia önálló államisége óta ugyanis olyan folyamatok következtek be a magyar–szlovák viszonyban is (a magyar kisebbség jogainak komoly megkurtítása, a Bős–Nagymarossal kapcsolatos vita és pereskedés stb.), amelyek feltételezésem szerint már nem tennék olyan pozitívvá a szlovákokról kialakult képet, mint a Lendvay által 1987-ben, ill. 1992-ben végzett vizsgálat eredményei mutatták. A románokkal kapcsolatban kialakult negatív képet ezenkívül tovább ronthatja még a Romániából hazánkba lényegesen erősebben irányuló migráció, a – gyakran illegálisan foglalkoztatott –, de mindenképpen a Magyarországinál jóval olcsóbb munkaerő fokozódó jelenléte az országnak a munkanélküliségtől egyébként is erősebben sújtott keleti körzeteiben, amely a magyar népesség-

ben egzisztenciális félelmeket kelt, ez pedig nagyon könnyen vezet idegengyűlölethez. Ezt még fokozza, hogy az olcsó munkaerő mellett viszonylag nagy számban áramlanak be olyan személyek is, akik más módon is szembekerülnek a törvénnyel. Mindez együttesen könnyen vezet valamiféle bűnbakkereséshez, ilyen folyamatok pedig egy olyan nyugtalan, egzisztenciális és egyéb bizonytalanságtól áthatott társadalomban, mint a magyar, könnyen megindulnak. Ezt még csak tetézi az a tény, hogy a törvénnyel szembekerülő külföldiek között nagyon sok az olyan, aki román állampolgársága mellett egyben cigány nemzetiségű is, tehát a cigányokkal szembeni előítéletek is könnyen rávetülhetnek. Egyébként, ha megvizsgáljuk a románokhoz és cigányokhoz rendelt tulajdonságokat, azt látjuk, hogy bizony a románokról alkotott negatív kép gyakorlatilag azonos a cigányokéval, nagyjából ugyanazok a – rossz – tulajdonságok rendelődnek mindkét csoporthoz (lusta, élösködő, piszkos, buta stb.).⁸ Ez viszont nyilván nem kedvez a románokról alkotott képnek, hiszen – mint már korábban láttuk – a társadalom perifériáján élő cigányokkal kapcsolatos előítéleteink a leginkább negatívak. Ezenkívül mind a cigányokról, mind a románokról alkotott sztereotípiáink a negatív elfogultság láncreakciója alapján szerveződnek, márpedig Lendvay (129) is felhívja a figyelmet arra, mennyire ártalmasak a negatív irányban építkező láncreakciók, hiszen ezek gyakorlatilag ugyanúgy működnek, mint az a gondolkodási séma, amely még mindig szilárdan tartja magát hétköznapjainkban: aki hazudik, az csal is...

5. Összegzés

Dolgozatomban megpróbáltam röviden bemutatni az előítéletek és sztereotípiák keletkezési és hatásmechanizmusát. Ezen belül az etnikai előítéletekre koncentráltam, s igyekeztem számba venni a magyaroknak a Kárpát-medencében velük együtt élő népekkel és etnikai csoportokkal kapcsolatos sztereotip nézeteit, különös tekintettel a nyelvi formában is rögzült véleményekre, azaz a sztereotip nyelvi klisékre.

Nem esett még eddig szó az etnosztereotip klisék (slurs) igazságértékéről, azaz arról, hogy ezek objektíven tükrözik-e a valóságot. Ebben a tekintetben megoszlik a kutatók véleménye. Lippman például egyértelműen hamisnak tartja a bennük megfogalmazott állításokat, mondván, hogy azok előítéleteken alapulnak (1922: 81), számos szociológus és szociálpszichológus azt állítja, hogy a sztereotípiák – mint minden általánosítás – részben igazak, részben hamisak lehetnek, ebből eredően tartalmazznak valamilyen igazság-magot (kernel of truth), míg Dundes (1975: 24) valamiféle köztes állaspontot képviselve azt javasolja, hogy minden egyes slur-hagyományt mindig alaposan meg kell vizsgálni, melyikben találunk valamiféle igazság-magot, melyikben nem. Legalább ennyire fontos azonban az is, hogy a sztereotípiák nemcsak a célcsoportjukra nézve hordoznak információkat, hanem azokra nézve is, akik alkották őket. Ez vonatkozik a parole-ban történő alkalmazásukra is, ha alternatív lehetőségek közül tudatosan mégis ezeket választjuk (vö. a 4. sz. lábjegyzettel is).

⁸Talán az sem véletlen, hogy ha a *cigány* szó negatív töltetét fokozni akarja a magyar, akkor az *oláh* jelzőt teszi elébe (vö. pl. a *Roszzabb az oláh cigánynál* 'nagyon rossz' frazémával is)

További feladat lehetne, hogy ezeken a langue részévé vált kliséken túl megvizsgáljuk a magyar beszélők parole szintű sztereotípiáit is és azok nyelvi működési mechanizmusait. Legalább ennyire fontos volna, hogy feltárjuk a diszkriminatív klisék kialakulásának okait, mint azt röviden Birnbaum 1971 is megkísérelte. Ő részben a nacionalizmusban, részben az egyes országoknak a bevándorlókhoz való viszonyulásában, részben pedig a „hazátlan” kisebbségek (zsidók, cigányok, néger) léteben látja a probléma gyökereit.

Mivel a jóindulatú, csak kissé lekezelő humor és a durva gúnyolódás közti ösvény gyakran egészen keskeny, egy Európába tartó modernizálódó nemzet esetében a nevelésnek ki kell térnie az interkulturális aspektusokra, az etnikai ellenségképek legyőzésére is. Ez persze nem megy máról holnapra, hiszen mint láttuk, a sztereotípiákra a világban való eligazodásunk miatt is szükség van: erősíthetik a csoporthoz tartozást, ezáltal fokozhatják az egyes személyek önbecsülését stb. Valószínű, hogy teljesen nem is lehet megszabadulni az előítéletektől az emberek közti interakcióban, hiszen az etnocentrizmus és a saját csoport túlzott önbecsülése nagyon mélyen gyökereznek. A nevelésnek azonban törekednie kell arra, hogy példákon keresztül rámutasson egyes előítéletek tarthatatlanságára, hamisságára. Ebben pedig a nyelvi nevelésnek is lehet szerepe, éppen a dolgozatomban is bemutatott, gyakran szinte tudat alatt használt sértő nyelvi klisék bemutatása, a bennük rejlő sztereotípiák feltárása révén, hogy azok használata tudatosabbá váljon, ezáltal könnyebben elkerülhetővé legyen.

IRODALOM

- Allport, Gordon W. 1977: *Az előítélet*, Budapest, Gondolat.
- Dobossy László 1971: Csehül áll – magyarul beszél, *Magyar Nyelv* 67, 76–79.
- Dundes, Alan 1971: The study of ethnic slurs: the Jew and the Polack in the United States, *Journal of American Folklore* 84, 186–203.
- Dundes, Alan 1975: Slurs international: folk comparisons of ethnicity and national karakter, *Southern Folklore Quarterly* 39, 15–38.
- Eismann, Wolfgang 1994: Nationales Stereotyp und sprachliches Klischee: Deutsche und Slawen im Lichte ihrer Phraseologie und Parömiologie, in Barbara Sandig szerk.: *EUROPHRAS 92: Tendenzen der Phraseologieforschung = Studien zur Phraseologie und Parömiologie* 1, Bochum, Brockmeyer.
- Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*, Pest.
- Forgács Tamás 1998: A csehül áll kifejezésről és az etnosztereotip nyelvi klisékről, in *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, 45–50.

- Gerndt, Helge 1988: *Stereotypvorstellungen im Alltagsleben: Beiträge zum Themenkreis Fremdbilder – Selbstbilder – Identität = Münchner Beiträge zur Volkskunde* 8, München, Müncher Vereinigung für Volkskunde.
- Grzybek, Peter 1990: Kulturelle Stereotype und stereotype Texte, in Walter Koch szerk.: *Natürlichkeit der Sprache und der Kultur = Bochumer Beiträge zur Semiotik* 18, Bochum, Brockmeyer, 300–327.
- Kanyó Zoltán 1981: *Sprichwörter – Analyse einer einfachen Form: Ein Beitrag zur generativen Poetik*, Budapest, Akadémiai.
- Kiss Lajos 1958: Csehül van, *Magyar Nyelvőr* 82, 101–102.
- Kunszery Gyula 1971: Csehül van, *Magyar Nyelvőr* 95, 493–494.
- Lendvay Judit 1996: A nemzetben való gondolkodás két típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiá, in: *Többség és kisebbség: Tanulmányok a nemzeti tudat történetéből*, Budapest, 117–160.
- Lippmann, Walter 1922: *Public Opinion*, New York.
- Löffler, Katrin–Jochen Sternkopf, 1996: Zu deutschen Phraseologismen mit ethno-stereotypischen Bestandteilen, *LernSprache Deutsch* 4/1, Wien.
- Manz, Wolfgang 1968: *Das Stereotyp zur Operationalisierung eines sozialwissenschaftlichen Begriffs*, Meisenheim am Glan, Hain.
- Margalits Ede 1897: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Budapest, Kókai.
- O. Nagy Gábor 1958: Csehül van, *Magyar Nyelvőr* 82, 102–107.
- O. Nagy, G. 1976: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- Quasthoff, Uta 1973: *Soziales Vorurteil und Kommunikation: Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main, Athenäum.
- Quasthoff, Uta 1987: Linguistic prejudice/stereotypes, in Ulrich Ammon és Mtsai szerk.: *Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft = Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 3, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 785–799.
- Reinsberg-Düringsfeld, Otto von 1863: *Internationale Titulaturen 1: Was die Völker über einander sprechen, 2: Was die Völker über sich selber sprechen*, Leipzig.
- Roback, Abraham Anton 1944: *A dictionary of international slurs (ethnophaulisms) with a supplementary essay on aspects of ethnic prejudices*, Cambridge, Mass.
- Schellbach-Kopra, Ingrid 1994: Suomi – Sauna – Sibelius: zu Ethnostereotypen zwischen Finnland und Deutschland, in Nikolaus Klein szerk.: *Hinter dem Birkenvorhang? „Kleinere“ europäische Literaturen im deutschen Sprachraum. Die finnische und finnlandschwedische Literatur. Materialien zum Internationalen Kulturaustausch*, 32. köt. 16–23. Institut für Auslandsbeziehungen, Stuttgart.

**DER ZIGEUNER, DER JUDE UND DER PFARRER WOLLEN DICH
ALLE NUR BETRÜGEN... – ODER:
WIE ENTSTEHEN UND WIRKEN SPRACHLICHE STEREOTYPEN**

TAMÁS FORGÁCS

Der Verfasser fasst in seinem Artikel die wichtigsten Kenntnisse über die Entstehung und Funktion von Vorurteilen und Stereotypen zusammen, dann stellt er die drei Hauptgruppen der ethnostereotypen Klischees am Beispiel des Ungarischen vor (einzelne Wörter wie *fritz* 'Deutscher', *kóbi* 'Jude', *brazil* 'Zigeuner'; idiomatische Redewendungen wie *tótul nevet* 'slowakisch lachen = weinen', *csehül áll* 'es steht um ihn tschechisch = schlecht' und Sprichwörter wie *Adj a tótnak szállást, kiver a házad-ból* 'Lass den Slowaken unter dein Dach, prügelt er dich aus dem Haus'). Des weiteren stellt er die wichtigsten stereotypen Charakterzüge, die in Amerika den am meisten gehassten und gehänselten Minderheiten, den Schwarzen und den Juden beigemessen werden, den Charakterzügen, die in Ungarn den Zigeunern und den Juden zugeschrieben werden, gegenüber, sowie vergleicht er die Eigenschaften, die in den ethnostereotypen Klischees den einzelnen Nationalitäten zugeordnet werden mit denen, die aus einer jüngeren soziologischen Untersuchung bekannt geworden sind und versucht auf die Unterschiede eine Antwort zu geben.